

VAN-E ÜZLETI SZEREPE A KERESZTÉNY ÉRTÉKEKNEK A GAZDASÁGI VÁLSÁG ALATT ÉS UTÁN?

DR. GYŐRI ZSUZSANNA

Korábbi munkámban [Győri, 2015] kifejtettem, hogy az uralkodó, hagyományos közgazdaságtan kudarcának nem az az oka, hogy a kapitalizmus egyik alapvető ideológiai forrása éppen a nyugati keresztény gondolkodás, hanem, hogy önmagát értékesleg tudományként definiálja, és egyik vallás társadalmi és gazdasági tanításai sem jelennek meg benne szisztematikusan és megélten. Ebben a cikkben áttekintem a keresztény gazdasági tanítást (a Bibliára, a katolikus egyház tanítására, valamint a két legnagyobb reformátor gondolataira építve), majd egy esettanulmány segítségével bizonyítom, hogy a keresztény értékeknek van szerepük egy sikeres vállalkozás életében, konkrétan a válságban is üzleti- és emberileg pozitív, kedvező hatásuk volt és van.

1. VÁLSÁG UTÁN?

A 2008-ban kezdődő pénzügyi, gazdasági, bizalmi válságnak talán már vége van – nem minden ország helyzete megnyugtató a gazdasági mutatók és a társadalmi folyamatok alapján, de mégis ez a percepciónk. Lassan elkezdhetünk tehát tiszta fejjel gondolkodni magáról a válságról és a következményeiről is. Minden rosszban van valami jó: véleményem szerint ennek a kötetnek a megjelenése is egyike a válság tisztító, jó hatásainak. A szekularizált, magát értékeslegnek beállító közgazdaság vallásos értékekkel való kapcsolatáról beszélni már önmagában is felszabadító dolog.

A gazdasági válságot ugyanis az okozta – és az okozza a legsúlyosabb gazdasági, társadalmi és ökológiai problémáinkat is –, hogy kifejezetten a vallások gazdasági tanítása ellenében gazdálkodunk. „A pénzügyi válságot nem lehet a pénzpolitika eszközeivel kezelni, mert a probléma a mértéktelenségből és a mohóságból származik, tehát alapvetően erkölcsi jellegű.” [Gyulai, 2008]

Bibliai terminussal élve a pénz, a mammon a bálványunkká vált. Pedig a munka a „Töltsétek be a Földet és vonjátok uralmatok alá.” [1Mózes 1:28b] parancs jegyében örömet, kreativitást, megelégedést hozó: szükséges, erkölcsi értelemben jó termékek gyártása, igazságosan elosztva. Ez Isten terve a vállalkozással, de ha a profit, a mammon bálvánnyá emelkedik (piac istenítése), akkor immorális, értékellenes rendszerek, módszerek születnek (gyerekmunka, túlmunka, alacsony bérek, egyenlőtlenség stb.) [Alford – Naughton, 2009].

2. AZ URALKODÓ KÖZGAZDASÁGTAN ÉRTÉKEI

A piac működésének motorja a profit, a gazdagság, az anyagi haszon halmozása. Ennek legkézenfekvőbb forrása a szükségletek kultiválása és kielégítése, a fogyasztás.

Ezt a gondolatot – bármennyire is meghatározza a gazdasági szereplők gondolkodását és mindennapjait – sokan és sok oldalról támadták, legtöbbször értelmetlensége, erkölcselensége és az emberre, társadalomra, természetre kedvezőtlen hatásai miatt – köztük maga Adam Smith, a modern közgazdaságtan atyja is [Smith 1759]. Nem tagadva az uralkodó közgazdaságtannak a társadalmi fejlődésben betöltött érdemeit, ember- és társadalomképét többek között a szociológia, a játékelmélet, a gazdaságpszichológia és a gazdaságetika próbálta árnyalni. „De hiába a reformkísérletek, és más társadalomtudományok erőfeszítései, az uralkodó gazdasági paradigma mellett marginálisak maradnak – annyira a gazdasági gondolkodás uralja az életünket, hogy meg sem hallunk mást.” [Farkas B. 1999]

3. A KERESZTÉNY GAZDASÁGI TANÍTÁS

3.1 TISZTA FORRÁSBÓL

Az egyház társadalmi, gazdasági tanítása négy alappillérben foglalható össze [Farkas, 2012]. Ezeket konkrét bibliai igehelyekkel támasztom alá (a teljesség igénye nélkül).

1. Perszonalitás – emberi méltóság.

Az ember különleges, megismételhetetlen, Isten képmására teremtett személy, nem lehet esz-közként kezelni, „erőforrássá”, „fogyasztóvá” alacsonyítani. Az ember szabad a döntéseiben, a szükségletei meghatározásában, az önkifejezésében és önkiteljesítésében; szabad a jóra. Ebből következnek az emberi jogok (pl. a tulajdonhoz való jog, a munkához való jog, a diszkrimináció tilalma stb.) és a mértékletesség.

„Megteremtette tehát Isten az embert a maga képére; Isten képére teremtette őt...” [1Mózes 1:27]

„Boldogok a lelki szegények, mert övék a mennyek országa.” [Mt. 5:3]¹

„Ne gyűjtsetek magatoknak kincseket a földön... hanem gyűjtsetek magatoknak kincseket a mennyben... Mert ahol a kincsed van, ott lesz a szíved is... Senki sem szolgálhat két úrnak, mert vagy az egyiket gyűlöli, és a másikat szereti, vagy az egyikhez ragaszkodik, és a másikat megveti: nem szolgálhattok Istennek és a mammonnak... [Mt. 6:19-21, 24]

„Vigyázzatok, és őrizzétek minden kapzsiságtól, mert ha bőségben él is valaki, életét akkor sem a vagyona tartja meg.” [Lukács 12:15]

„Valóban nagy nyereség a kegyesség megelégedéssel, mert semmit sem hoztunk a világba, nem is vihetünk ki semmit belőle. De ha van élelmünk és ruházatunk, elégedjünk meg vele. Akik pedig meg akarnak gazdagodni, kísértésbe meg csapdába, sok esztelen és káros kívánságba esnek, amelyek az embereket pusztulásba és romlásba döntik. Mert minden rossznak gyökere a pénz szerelme, amely után sóvárogva egyesek eltévelyedtek a hittől, és sok fájdalmat okoztak önmaguknak. Te pedig, Isten embere, kerüld ezeket. Ellenben törekedj igazságra, kegyességre, hitre, szeretetre, állhatatosságra, szelídlelkűségre.” [1 Tim 6:6–11]

2. Szolidaritás – felebaráti szeretet.

Jogot és egyben kötelezettséget jelent a felelősségben való osztozásra a társadalmi élet min-

1 Ez nem abszolút és feltétlen szegénységet jelent, hanem a vagyonhoz való ragaszkodástól óv. A pénz – és minden más – addig jó, míg Isten felé vezet minket [Sedlacek, 2012].

den szintjén. Az ember az önérdek követését, érvényesítését más érdekeit is tekintetbe véve önként korlátozza, különösen vonatkozik ez a hátrányos helyzetűek, szegények megsegítésére, az igazságosságra². Ennek különösen fontos megjelenése volt a történelemben a kamattilalom.

„Ha pénzt adsz kölcsön a népemből való szegény embernek, ne légy neki uzsorása, ne vessetek ki rá uzsorát!” [2Mózes 22:25]

„Minden hetedik esztendő végén el kell engedni az adósságot. Az adósságelengedés módja pedig ez: egy hitelező se követelje felebarátjától, testvérétől azt a kölcsönt, amit embertársának kölcsönadott, mert adósságelengedést hirdettek az Úrért... Adj neki szívesen, és ne essék rosszul az, hogy adsz, mert éppen azért fogja megáldani Istened, az Úr minden munkádat és minden szerzeményedet.” [5Mózes 15:1-2, 10]³

„Mester, melyik a nagy parancsolat a törvényben? Jézus így válaszolt: „Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből. Ez az első és nagy parancsolat. A második hasonló ehhez: Szeresd felebarátodat, mint magadat.” [Mt. 22:36-39]

3. Szubszidiaritás – az éppen szükséges segítség, részvétel, egymásrautaltság.

Az ember közösségi, társas lény, életünk lényege a részvétel, egymás segítése és a segítség elfogadása. Amit az egyes ember önmaga megvalósíthat, azt egy közösség nem veheti el tőle. Amit pedig egy kisebb közösség (legfőképpen a család és a gyülekezet [Gömböcz, 2010]) képes önmagában megvalósítani, azt nem ragadhatja magához egy nagyobb csoport, vagy éppen az állam. Azonban ha az egyén, vagy a kisebb csoport kudarcot vall, a méretben következő közösségnek kötelessége segíteni [Peschke, 1992]. Ide kapcsolódik a közös felelősségvállaláshoz és döntéshoz való jog, és az a tudat, hogy a nagy rendszer, az egész részei vagyunk, és ennek megfelelően kell cselekednünk.

„Azután ezt mondta az Úristen: Nem jó az embernek egyedül lenni, alkotok hozzáillő segítőtársat.” [1Mózes 2:17]

„A nekem adatott kegyelem által mondom tehát köztetek mindenkinek: ne gondolja magát többnek, mint amennyinek gondolnia kell, hanem arra igyekezzék mindenki, hogy józanul gondolkozzék az Istentől kapott hit mértéke szerint. Mert ahogyan egy testnek sok tagja van, de nem minden tagnak ugyanaz a feladata, úgy sokan egy test vagyunk a Krisztusban, egyenként pedig egymásnak tagjai. Mert a nekünk adatott kegyelem szerint különböző ajándékaink vannak...” [Róm. 12:3-6]

„Ki milyen lelki ajándékot kapott, úgy szolgáljatok azzal egymásnak, mint Isten sokféle kegyelmének jó sáfárai.” [1Péter 4:10]

4. A közjó szolgálata.

A piac és az állami beavatkozás önmagában nem szavatolja mindenki javát. A tulajdon, a hatalom növekvő felelősséget jelent a társadalomért. A közjó elérése így mindenki, a vállalatok, gazdasági szereplők felelőssége is. A közjó: „munkálkodás mindazon javakért, amelyek a szervezetben megvalósuló teljes emberi fejlődéshez szükségesek, a javak fontossági sorrendjét

² Varga [2013] bizonyítja, hogy már az Ószövetségben is megjelenik még az ellenséggel szembeni könyörület is.

³ Sedlacek [2012] kiemeli, hogy a keresztény vallás legfontosabb sajátossága a vétkek megbocsátása, az „adósságok elengedése” akkor is, ha ez rövidtávon ütközik az önérdekkel, a gazdasági racionalitással.

folyamatosan szem előtt tartva.” [Alford – Naughton 2009: 59] A profit csak eszköz (hasznos jó) a társadalmi fejlődés (erkölcsi jó) és a természet megőrzése (gyönyörködtető jó) mint cél elérésére.

„Ha gyarapszik is vagyontok, ne bizakodjatok el!” [Zsolt. 62:11]

„Semmit ne tegyetek önzésből, se hiú dicsőségvágyból, hanem alázattal különbnek tartsátok egymást magatoknál; és senki se a maga hasznát nézze, hanem mindenki a másokét is.” [Fil. 2:3-4]

„Azoknak pedig, akik e világban gazdagok, parancsold meg, hogy ne legyenek gőgösek, és ne a bizonytalan gazdagságban reménykedjenek, hanem Istenben, aki megélhetésünkre mindent bőségesen megad nekünk. A gazdagok tegyenek jót, legyenek gazdagok a jó cselekedetekben, adakozzanak szívesen, javaikat osszák meg másokkal, gyűjtsenek maguknak jó alapot a jövőre, hogy elnyerjék az igazi életet.” [1Tim. 6:17-19]

„Gyermekeim, ne szóval szeressünk, ne is nyelvel, hanem cselekedettel és valóságosan.” [1János 3:18]

3.2. EGYÉB FORRÁSOK

Az ókori ember világképét a Biblia kerettörténetekben és példabeszédekben ábrázolja, amelyekben mind a mai napig érvényes morális tartalom van, de sajnos a mai ember számára sokszor távolinak, „mesének” tűnnek, nem olyanak, amelyek megoldást adhatnának mai problémáinkra. Nyilvánvalóan a legautentikusabb forrása a keresztény gazdasági tanításnak a Biblia, ám a következőkben említett források jobban emészthetőek a mai kor embereinek, hiszen konkrétan és modern nyelvezettel vannak megfogalmazva.

3.2.1. AZ AMERIKAI KATOLIKUS PÜSPÖKI KAR 10 GAZDASÁGI ALAPELVE

Az Amerikai Egyesült Államok katolikus püspöki konferenciája a Katolikus Egyház Katekizmus, a pápai enciklikák és az amerikai püspökkari megnyilatkozások alapján állított össze 10 gazdasági alapelvet [Új Ember, 2009]:

1. A gazdaság van az emberért, nem az ember a gazdaságért.
2. A gazdasági élet erkölcsi tartalmú: a döntéseket és rendelkezéseket aszerint kell megítélni, mennyire védik vagy csorbítják az emberi személy méltóságát, mennyire támogatják a családot és mennyire szolgálják a közjót.
3. Bármely gazdaság alapvető erkölcsi mércéje a szegények és a kiszolgáltatottak helyzete.
4. Minden embernek joga van az élethez és az alapvető létszükségletekhez.
5. Minden embernek joga van a gazdasági kezdeményezéshez, az eredményes munkához, a méltányos fizetéshez és juttatásokhoz, a méltó munkakörülményekhez, valamint szervezet vagy más egyesület alapításához, illetve ahhoz történő csatlakozáshoz.
6. Minden embernek képességei szerint feladata, hogy dolgozzék; felelőssége, hogy gondoskodjék családjá szükségleteiről; és kötelessége, hogy tágabb környezetéért is tegyen.
7. A gazdasági életben a szabadpiacoknak megvannak a nyilvánvaló előnyei és korlátai; a kormány alapvető felelősséggel bír, ugyanakkor korlátozott is; az önkéntes csoportok pótolhatatlan szerepet játszanak, de sem a piac megfelelő működését, sem az igazságos állami politikát nem helyettesítik.

8. A társadalomnak erkölcsi kötelessége, hogy lehetőséget teremtsen, kielégítse az alapvető emberi szükségleteket és biztosítsa az igazságosságot a gazdasági életben.

9. A munkások, a tulajdonosok, a vezetők, a résztvevők és a fogyasztók a gazdasági élet erkölcsi szereplői. Döntéseinkkel, kezdeményezéseinkkel, kreativitásunkkal, befektetéseinkkel növeljük vagy csökkentjük a gazdasági lehetőségeket, gazdagítjuk vagy szegényebbé tesszük a közösségi életet, erősítjük vagy gyengítjük a társadalmi igazságosságot.

10. A globális gazdaságnak erkölcsi dimenziói és emberi következményei vannak. A befektetésekre, kereskedésre, segélyezésre, fejlesztésre vonatkozó döntéseknek védeniük kell az emberi életet és az emberi jogokat, elsősorban a legelesettebbekét, akárhol élnek ezen a földön.

3.2.2. A PÁPAI ENCIKLIKÁK

Ennél részletesebben kifejtve megtaláljuk a keresztény társadalmi és gazdasági tanítást a 10 alapelvnek is alapját képező pápai enciklikákban. Ezeket főként Tóth [2016] alapján veszem szemügyre. Ahogy a szerző is fogalmaz, ez a tanítás alapvetően a katolikus egyházhoz kötődik, azonban joggal nevezhetjük ökomenikusnak, kereszténynek. Olyannyira, hogy a pápai enciklikákban kimondott alapelvek (például a világi munka hivatásjellege, a munka elsőbbsége a tőke előtt, a méltányos és a kapzsiságra alapuló, istentelen nyereség megkülönböztetése stb.) egy részét jóval e szent szövegek megjelenése előtt megfogalmazták már a reformátorok, elsősorban Luther Márton és Kálvin János. Bár az enciklikák mind az adott kor leglényegesebb problémáját próbálták megoldani, ma is időtálló a tanításuk, csakúgy, mint az alapjukat adó Bibliáé [Botos, 2004].

A sort XIII. Leó *Rerum Novarum* című enciklikája nyitotta 1891-ben, amelyben a pápa társadalmi aktivitásra, szerepvállalásra hívta a papságot, és felhívta a figyelmet a kommunista veszélyre, amit a munkások millióinak elnyomott helyzete, a szegénység, mint társadalmi probléma táplál. A korszakalkotó művet az ipari forradalom az emberekre gyakorolt káros hatása indukálta [Alfahír, 2010]. Megoldási javaslata a bérminimum bevezetése, a társadalombiztosítás, valamint a munkások önszerveződése volt. Bár ezek az intézmények ma már természetesebbek, akkor még nagyon újszerű gondolatnak számítottak. Szintén megelőzte a korát az az elv (bár egy sokkal régebbi műből, a Bibliából táplálkozik), hogy a magántulajdonnak társadalmi természete van, így a tulajdon növekedése a kötelességeket, a felelősséget jobban növeli, mint a jogokat⁴.

40 évvel később XI. Pius adta ki a *Quadragesimo Anno* kezdetű enciklikát, amelyben felhívta a figyelmet arra, hogy a gazdaság, mint társadalmi alrendszer kezdi túllépni saját hatáskörét – éppen az addigi legnagyobb gazdasági világválság közepén jártunk – és olyan társadalmi kérdéseket is meghatároz, amelyeknek egyéb logika alapján kellene működniük. Alapjogként fogalmazta meg többek között a munkához való jogot, ugyanakkor javasolta például a női és a gyermekmunka korlátozását, a családfőknek pedig olyan jövedelmi minimumot határozott meg, amely elegendő a család eltartásához. Elítélte a korlátozott felelősség intézményét és az individualizmust, hangsúlyozta ugyanakkor a magántulajdon használatának, hasznosításának közösségi vetületét (azaz a közjóra törekvést).

⁴ Ezt ma, 125 évvel később a CSR-mozgalom próbálja elfogadtatni a vállalatokkal.

XXIII. János pápa 1961-ben a *Mater et Magistra*-ban kiállt a mezőgazdasági hitelpolitika, a termék- és társadalombiztosítás, az igazságos és méltányos munkabér mellett, amelyek mind a gazdaság kedvezőtlen társadalmi hatásait hivatottak csökkenteni. Emellett elítélte az öncélú, nem a közjót szolgáló gazdasági növekedést. 2 évvel később a *Pacem in terris*-ben pedig a személyiségi jogok tiszteletben tartásáról szól: „úgy mint étel, ruha, hajlék, pihenés, gyógyítás, állami szolgáltatások, megbecsülés, véleménynyilvánítás, mesterségválasztás, informáltság, oktatás, vallásszabadság, életállapot választása, külön gazdasági jogok, gyülekezés, társulás, lakhelyválasztás, politikai részvétel” [Mater et Magistra, idézi Tóth, 2016: 132].

A II. Vatikáni Zsinat *Gaudium et Spes* kezdetű lelkipásztori konstitúciója hangsúlyozta, hogy közösséget kell vállalnunk a gazdasági értelemben kiszolgáltatott, marginalizált, szegény emberekkel, és felszólalt a növekvő egyenlőtlenség ellen. Megfogalmazta, hogy a termelés, a gazdálkodás célja nem a nyereségszerzés, hanem az ember és a társadalom, amelyért felelősséget kell vállalnia. „A termelés alapvető célja nem a termékek halmozása, sem pedig a haszon vagy a hatalom, hanem az ember szolgálata... a gazdasági tevékenységet saját módszerei és törvényei szerint, de az erkölcsi rend kereteinek tiszteletben tartásával kell gyakorolni, hogy beteljesedjék Istennek az emberre vonatkozó terve.” [Gaudium et Spes, idézi Miklós, 2014] Az ugyanazon a napon (1965. december 7.) megjelent *Dignitates Humanae* az emberi személy méltóságának és döntési szabadságának (amely felelősséggel is jár) tiszteletét hangsúlyozta.

VI. Pál pápa 1967-ben a *Populorum Progressio*-ban kifejtette, hogy az emberi fejlődés nemcsak gazdasági értelmű, és nem feltétlenül jelent mennyiségi növekedést. Ahhoz, hogy többé váljunk, nem feltétlenül kell többet birtokolnunk. Az egy-egy társadalmon belül megtalálható egyenlőtlenség mellett beszélt a nemzetek közötti egyenlőtlenségről, a fejlődő világ helyzetéről, a nemzetközi igazságosságról, szolidaritásról is.

1971-ben az *Octogesima Adveniens*-ben szintén elsősorban a társadalmi igazságosságról, és ennek a létrehozásában a gazdasági szereplők szerepéről, felelősségéről írt. Felhívta a figyelmet arra a veszélyre, amit a szükségletek kultiválása, az improduktív, reálfolyamatoktól elszakadó pénzügyi szektor (tőke), és az önmagán túlnövő, határait túlhaladó gazdasági gondolkodás, ideológia térnyerése jelent.

II. János Pál pápa 10 évvel később a *Laborem excercens*-ben szintén a kézzelfogható reálfolyamatok, ezen belül a munka mellett állt ki. Kifejezte, hogy a munka nemcsak a létfenntartást szolgálja, hanem értelmet ad az életnek, szerepet ad a társadalom fejlődésében. Hangsúlyozta, hogy az ember, mint munkaerő, nem eszköz, nem erőforrás⁵, hanem a munka szubjektív értelme, alanya és célja, hiszen képes racionális cselekvésre, önálló döntéshozatalra, önérvényesítésre. A munka éppen azt szolgálja, hogy személyként kiteljesedhessünk. Az ember így elsőbbséget élvez az eszköztermészetű tőkével szemben, mint ahogy a személy elsőbbséget élvez a dolgokkal szemben⁶.

1987-ben a *Sollicitudo rei Socialis*-ban a nemzetközi fejlődési különbségek két oldalának ve-

5 Még, ha mára teljesen el is terjedt a humán erőforrás megnevezés és kapcsolódó fogalmai.

6 Hasonlóan definiálta a munkát Schumacher is, azaz dolgozni nemcsak pénzért érdemes, hanem a közösség megelégséért és önmagunk megtalálásáért, kibontakozásáért is [Schumacher, 1994]. A *kicsi széphben* így fogalmaz: a munka olyan dolog, amit „a gondviselés az ember teste-lelke javára szánt” A család mellett a munka és a munka által létrehozott kapcsolatok képezik a társadalom igazi alapját [Schumacher, 1991: 36].

szélyeit és lehetőségeit írta le. A fejlett országokban a materialista világnézet és a túlzott gazdasági növekedés tárgyfüggőséghez, boldogtalansághoz vezet (ebben a vonatkozásban először használta „a bűn strukturái” kifejezést, vagyis azt, hogy vannak bűnös társadalmi strukturák, amelyek egyéni bűnökben gyökereznek és boldogtalanságot okoznak [Rosdy 1991]), míg a fejletlen világban hatalmas a nyomor és a szegénység. „A szegények felemelése óriási esély az egész emberiség erkölcsi, kulturális és gazdasági fejlődésére.” [Sollicitudo rei Socialis, idézi Tóth, 2016: 138]

100 évvel XIII. Leó enciklikája után a *Centesimus annus* összefoglalta és megújította a keresztény gazdasági tanítás legfontosabb pontjait, valamint megkérdőjelezte, hogy a szocializmus csődje egyértelműen a kapitalizmus győzelmét jelentené: bár az egyház mindvégig a szocializmus és a kollektívizmus ellen volt, ez nem jelenti azt, hogy a kapitalizmust feltételek nélkül elfogadná, sőt. Hangsúlyozta, hogy a gazdálkodás alapelveinek az embert, az emberi társadalmat kell szolgálniuk, a haszon csak eszköz, hiszen a gazdaság van az emberért, nem az ember a gazdaságért. A vállalkozás egyfelől a javak megtermelésének és a jó gazdálkodást jelző nyereség termelésének eszköze, de emberek közössége is, így az erkölcsi tartalmát éppúgy figyelembe kell venni, mint a gazdaságét.

XVI. Benedek már a 2008-ban kezdődő válság alatt adta ki leghíresebb enciklikáját, a *Caritas in Veritate*-t. Az isteni igazság (ti. Jézus Krisztus megváltó szeretete) nélkül a fejlődésünk csak látszólagos, életszemléletünk cinikus lesz, bizalmatlanok leszünk egymással, ahelyett, hogy felebarátokként, testvéreként dolgoznánk a világ fejlődésén. A gazdasági fejlődésért folytatott munka legfontosabb szerepe, hogy az emberek és a társadalmak egymást segítsék. Talán a legfontosabb tanítása, „esszenciája” ennek a pápai levélnek: „A profit hasznos dolog, ha mint eszköz arra a célra irányul, amely értelmet ad annak, ahogyan megtermelik, és ahogyan felhasználják.” [Caritas in Veritate, idézi Tóth, 2016: 139]

2013-ban Ferenc pápa az *Evangelii Gaudium* szavakkal kezdte levelét, újra felhívva a figyelmet a gazdaság társadalmi jellegére, valamint arra, hogy a gazdasági fejlődés valós célja a közjó és a szolidaritás kell, hogy legyen. Kifejezte az egyház ítéletét a kirekesztő gazdaságról, a pénzbálvány imádásáról, és igenlését a közösségi gazdaságra⁷. Úgy beszélt a közjóról (amelyet a gazdasági szereplőknek elő kell segíteniük, igazi célnak kell tekinteniük), mint a béke és a fejlődés zálogáról. A pénz önmagában véve nem teremt fejlődést, hiszen a fejlődéshez bátran kezdeményező emberekre van szükség.

3.2.3. A REFORMÁTOROK SZEREPE ÉS GAZDASÁGI TANÍTÁSAI

Sokan nem is a kereszténységet, hanem konkrétan az európai reformációhoz kapcsolódó értékrendet teszik felelőssé a gazdaság, a piac mai állapotáért, elsősorban Max Weberre [1982] hivatkozva. Ez részben jogos, hiszen a 16. századi hitújítás hozta magával azt a magatartást, mentalitást (a puritanizmust, a takarékossgot, az evilági aszkézist, a tékozlásmentes gyarapodást,

⁷ Sharing economy

a munka szinte istentiszteletté formálásának szemléletét), ami a lassú, többgenerációs anyagi felhalmozást idézte elő [Békefy, 2016].

A hivatás-fogalom újszerű, világi értelmezése először Luther bibliafordításában jelenik meg. Ugyanakkor Luther etikájában például kulcsszerepe volt a hitnek és a keresztyén életmódnak, az elégnak, a megelégedésnek és hálának. Hangsúlyozta, hogy a tulajdon és a hatalom növekvő felelősséggel jár a társadalomért, a rászorulóért, a közjóért. Megkülönböztette egymástól a méltányos nyereséget és a kapzsiság által vezérelt, istentelen, túlhajtott gazdasági logikát [Bodai, 2016]. Ilyen értelemben tehát éppúgy elítelné a hagyományos közgazdaságtan értékeit és gyakorlatát, mint párszáz évvel később a pápák tették.

Kálvin a munkát, mint kötelességet írta elő mindenki számára. Aszkézist hirdetett: fáradhatatlan munkát, ugyanakkor a fogyasztás visszafogását. Luthert követve különbséget tett a törvényes haszon és az igaztalan meggazdagodás között. A kamat szedését megengedte, de csak akkor, ha nem szegény embertől kérték és mértéke méltányos volt. A munka, a munkás bére például semmi esetben sem szenvedhet kárt a tőke és annak kamata miatt. Kálvin sem értett volna egyet a profit, a piac és a fogyasztás felmagasztalásával: „Megállás nélkül küzdött azért, hogy fenntartsa a gazdasági jólét és a társadalmi igazságosság közötti törekeny egyensúlyt.” [Biéler, idézi Bodai, 2016]

3.2.4. A KERESZTÉNY ÉRTÉKEK ÖSSZEFOGLALÁSA

Összefoglalva a Biblia tanításából a mai gazdálkodásra vonatkozó részeket: van hatalmasabb az embernél, ebből következik a természet és mások tisztelete, tiszteletben tartása, szeretete, a fenn tartható fejlődés, a társadalmi együttélés, megmaradás alapvető szabályai: nem ártani, igazságosság a szegényekkel, rászorulókkal, szerénység, mértékletesség, önkorlátozás, részvétel, szolidaritás, egymás jogainak elismerése, párbeszéd, együttműködés, közjóra való törekvés.

A keresztyén tanítás az ember méltóságán és a magántulajdonon alapul [Botos, 2006, 2008; Frenyó, 2007]. „Nem korlátozza kreatív tevékenységünket, de figyelembe veszi, hogy esendőek vagyunk. A keresztyénység tehát realista. Nehezen tudunk ellenállni az önzés kísértésének, ezért szükséges, hogy a magántulajdon fennmaradjon. Ennek híján nem lennénk eléggé gondos gazdái a ránk bízott világnak.” [Botos, 2008: 50] Ez viszont felelősséget is jelent, így morális kötelességünk a szeretet, az igazságosság és a figyelem másokra.

4. ESETTANULMÁNY

4.1. MÓDSZERTAN

A Biblia és az egyház gazdasági tanításáról, valamint az etikai értékek gazdasági szerepéről már több kutatás szólt, de azt, hogy vállalati szinten van-e üzleti szerepe kifejezetten a keresztyén értékeknek a gazdasági válság alatt és után, még kevesen vizsgálták. Ez indokolja az esettanulmányt, amely dokumentumelemzésre és mélyinterjúra, mint feltáró kutatási módszerekre épül.

A mélyinterjút Ostorházi Lászlóval, az Ostorházi Bevonattechnika Kft. tulajdonosával, ügy-

vezetőjével készítettem 2016. augusztus 29-én – a szövegben előforduló idézetek, amelyeknél egyéb forrást nem tüntettünk föl, mind ebből az interjúból származnak. Köszönöm neki, hogy hittanárként általános megjegyzésekkel is segített a cikk megírásában.

4.2. AZ OSTORHÁZI KFT.

4.2.1. A CÉG TÖRTÉNETE

Az Ostorházi Kft. 1991. december 23-án, családi vállalkozásként alakult meg, alapítói és mind a mai napig tulajdonosai Ostorházi László, Miklós és Zoltán.

A vállalkozó kedvű testvérek kezdeti célja is klasszikus építőipari szolgáltatások nyújtása volt. Azonban lehetőségük nyílt majd 3 évig Németországban egy bevonattechnikával foglalkozó cégnél dolgozni, ahol tapasztalatot szereztek ezen a területen. Az elsajátított tudás – mint például az alpinechnikával végzendő szigetelési, bevonati munkák – a hazai piacon különlegesnek számított. Ostorházi László ráadásul nemcsak a technológiát sajátította el, de a német cég vezetőjével való egyre jobb kapcsolat által a vezetési, szervezési készségeket, technikákat is.

1993 elején jöttek haza, mind anyagi forrásokban, mind a magyar piacon egyedinek számító gépekkel, technikai erőforrásokkal gazdagabban. A Németországban megvásárolt gépekkel indították el a Magyarországon még különlegességnek számító bevonattechnikai szolgáltatásaikat. A vállalkozás életében fordulópontot jelentett 1994-ben a Lágymányosi híd építése során lefektetett ivóvízcsovek belső, oldószermentes – tehát az ivóvizet nem szennyező – bevonatolása, amely a Németországból hozott technológia első nagy hazai adaptálása volt.

1994-től 1998-ig gyakorlatilag megduplázódott az árbevétel, letisztult a profil, maradt a korrózióvédelem, ipari fényezés, bevonattechnikai szolgáltatás, felületképzés. Visszatérő megrendelők közé tartozik a Százhalombattai Erőmű, a GE, a Knorr-Bremse Hungária és a MOL Rt. Sokáig két fényezőüzemük volt, egy Érden és egy Szigetszentmiklóson, de a válság alatt sikerült felépíteniük új bevonattechnikai centrumjukat a százhalombattai tudományos technikai parkban. Itt az eddiginél jóval korszerűbb technológiával dolgozhatnak, az irodai és az üzemi dolgozók egy épületben.

Környezeti irányítási rendszerük 2001 óta, minőségirányítási rendszerük 1998 óta tanúsított, ezen kívül NATO-beszállítói tanúsítványt is kaptak 2007-ben. Olyan helyeken is teljesítenek szolgálatot, ahol nagyon meghatározó a cég megbízhatósága, megkérdőjelezhetetlen tisztessége.

Bár a cég ezt nem hangoztatja (ugyanakkor nem is titkolja), vezetői vallásos, keresztény emberek. Egy katolikus borsodi faluban születtek, ahol természetes volt, hogy az ember vallásos. László életében a hitre jutás „tudatossági fordulata” 15 éves korában történt, amikor Kerényi Lajos atya lelkigyakorlata során elmagyarázta, hogy aki keresztény, az nem „szentfazék”, hanem gondolkodó, értelmes, felelősségteljes döntéseket hozó ember kell, hogy legyen. Megmutatta azt is, milyen gyönyörűen megtervezett Isten teremtett világa, és megértette a fiatalokkal, hogy ez nem lehet véletlen események folyamánya. Olyan erős kisközösséget épített, ahol magasabb rendű emberi kapcsolatok alakulhattak ki. László jogász diplomája mellett hittanári képesítést szerzett, mert még mélyebben meg akarta ismerni a keresztény és az egyéb vallások tanítását.

4.2.2. VALLOTT ÉS KÖVETETT ÉRTÉKEK

Ebből a tanításból úgy érzi, a legtöbb értéket meg tudja élni élete során, azonban kiemelt egy párat, amelyek különösen fontosak szakmai és magánéletében egyaránt.

1. Az ember és a munkája érték.

- a. „A minőségi munkavégzéshez nem elegendő „humán erőforrást” alkalmazni. Ahhoz „munkatársak” kellene, akik elkötelezettek, és igényesek a munkájukra.” [Ostorházi 2006]
- b. A cég kisebb mérete ellenére (60 fő) külön HR-funkcióval rendelkezik, a cég „pszichológusa” empátiával fordul a munkatársak felé. A foglalkoztatásban kifejezetten kerülnek a diszkriminációt, 50 év feletti, de fogyatékkal élő munkatársaik is vannak. Csapatépítéseik valódi közös, lehetőleg a természethez kötődő, a klasszikus közösségi életet idéző tevékenységet jelentenek: saját gyümölcsfaik vannak a telephelyen, karácsony előtt kolbászt töltenek, bort készítenek közösen.
- c. Szolgáltatásaik világszínvonalúak, viszont ennek megfelelő árat is kérnek munkájukért: „nem engedjük azt, hogy rabszolgának nézzenek bennünket. Ez is az egyház társadalmi tanításának a része. Bármi áron nem kell a munka. De ehhez kell bátorság és önmérséklet”.
- d. A munkatársaknak megfelelő munkakörülményeket biztosítanak, elősegítik, hogy alkotó munkájuk során boldogabbak legyenek (egy festőnél látványos az alkotás, hiszen szobrot, jobbat, újat csinál valamilyen nyers állapotból). Az egyéni boldogságokból áll össze a közboldogság, a közjó.
- e. Az ügyfelek is emberek, így rögtön az elején mindenki felé bizalommal fordulnak. A bizalmat persze nem mindenki hálálja meg (még szintén keresztény partnereknél is előfordulhat ilyen, „hiszen a keresztények is emberből vannak”), de a legtöbb esetben a pozitív nyitás hosszú távú és gyümölcsöző üzleti kapcsolatokat alapoz meg.
- f. László egyik kedves bibliai része a talentumokról szóló példázat. „Ha én arra vagyok képes, hogy vállalatvezető legyek, akkor abban kell a legjobbnak lennem.” Ez nem azt jelenti, hogy akinek más talentum, tehetség adatott, az gyengébb, vagy kevésbé hasznos, hanem azt, hogy mindenkinek egyéni felelőssége, hogy a kapott képességeit a közjó érdekében minél jobban használja.
- g. A kétkezi munkát megbecsülik, sőt László hangoztatja, hogy minél távolabb van valaki a kétkezi munkától, annál inkább meg kell magyaráznia, hogy az, amit tesz, hasznos.
- h. László irodájában „motivációs plakátként” ez a Széchenyi-idézet található: „Csak ott mennek a dolgok jól, ahol pl. a szabó, a szappanfőző, a cukrász és mindenki más is meg van győződve róla, hogy az ő iparán, az ő üzletén fordul meg az állam sorsa!” [Széchenyi, 1982: 666]

2. A társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése.

- a. A cégnél a legalacsonyabb és a legmagasabb fizetés közötti szorzó négy, ez azt jelenti, hogy a fizetések nem generálnak elviselhetetlen belső feszültséget a munkatársak között.
- b. A vezetők önmérsékletet gyakorolnak, többek között azért, mert tudják, hogy a vállalatvezető, mint sikeres ember egyfajta minta a többiek számára, és példamutatása mit sem ér hitelesség nélkül.

3. A profit csak eszköz. A valódi cél a társadalmi haszon, a társadalmi hasznosság, a közjó.

A három testvér már 25 évvel ezelőtt, az alapításnál kettős célt határozott meg: a család számára anyagi biztonság elérése és társadalmi hasznosság generálása. Akkor még nem is hallottak a ma divatos CSR-ről, felelős vállalatvezetésről, a cég már régen így működött, amikor mások rádöbbenették őket, hogy ők „másért vállalkozók” [Tóth, 2007]. Egyszerűen a keresztény értékrend mentén határozták meg, mi a küldetésük. Ez az, ami akkor is, ma is irányt mutat és ad a mindennapokban meghozandó döntéseikhez.

4. Csalás, mások becsapásának elkerülése.

„Nekem mindig az a bajom, amikor valakit át kell vágni azért, hogy te előnyöket szerezzél.” Ide tartoznak a manipulatív tárgyalástechnikai módszerek, de a hamis ígéreteket hordozó, felesleges, nem valós szükségleteket gerjesztő reklámok is. Az üzleti életben az őszinte beszéd sokkal jobban szolgálja a sikeres üzletek létrejöttét, erősíti a felek bizalmát.

5. Önmérséklet

- a. Egyéni szinten: Az önmérséklet szorosan kapcsolódik a társadalmi hasznosság eléréséhez. Ahogy László fogalmaz, „le kell mondanom bizonyos dolgokról egy magasabb rendű, jobb dologért.” Ez azonban nem jelent kielégületlenséget, a legnagyobb boldogságot az okozza, ha az ember abban találja meg az örömét, a jót, ami az adott életkorban, élethelyzetben, társadalmi szerepben az ő feladata, küldetése, hivatása, és szabad, felelős döntéseket hozhat. „Az is boldoggá tesz például, hogy én dönthetem el azt, hogy mire van szükségem. Ez a szabadság érzése a mindent elborító fogyasztásra serkentő médiával szemben. A polgár igényes puritanizmussal maga határozza meg a szükségleteit.”
- b. Vállalati szinten: A cég nem szeretne a jelenleginél nagyobbra növekedni („kifejezetten nem akarok növekedni, elég vagyok”), az emberileg felfogható méret miatt a cég vezetője minden munkatársat személyesen ismer, megbecsüli munkájukat és tud foglalkozni az esetleges problémáikkal. A növekedés helyett a fejlődést, az egyre jobbá válást tartja célnak a cégvezetés.

6. A család, mint legfontosabb érték.

Nem mindennapi az üzleti életben, hogy három testvér évtizedeken keresztül békében tud együtt dolgozni. László úgy tartja, hogy a cég legnagyobb erőssége, hogy a testvérek összefogtak, és feltétlen bizalom van közöttük. „Jól kiegészítjük egymást és megbízunk abban, hogy mindenki a tudása legjavát adja. Akkor is, ha nem minden ment a legjobban, tudtuk egymásról, hogy mindenki a tudása legjavát adja bele a munkába. Minden pénznél meg siker-nél fontosabb az, hogy a családi összetartás megmaradjon.”

A család és így a vállalat életében természetes, hogy a döntéseknek ezek az értékek adnak és mutatnak irányt, ahogy László fogalmaz: „küldetésemnek tartom, hogy ezt a gyakorlatra fordítsuk”. „A teremtés könyvében Isten azt a parancsot adta az embernek, hogy uralkodjon a földön. Ez felelős fennhatóságot jelent! A pusztításra a sáska teremtett és nem az ember. A sáskának ilyen a természete, de az ember észet kapott a teremtőtől és szabadságot.” [Ostorházi, 2006]

4.2.3. HOGYAN SEGÍTETTEK A VALLÁSOS ÉRTÉKEK A VÁLSÁGBAN

Amikor a válság elkezdődött, a cég minden hitelét vissza tudta fizetni. Ennek feltétele volt a mértékletesség, takarékoskodás, hiszen nem felélték a jobb esztendőkből megtermelt nyereséget, hanem befektették (pl. ingatlanba), illetve volt tartalékuk, amelyet használni tudtak. Amikor nagyon nehéz volt munkához jutni, szerényebb profitért is elvállaltak munkákat.

Mivel előre tervezték, az ingatlant már megvették, volt lehetőségük az előre menekülésre – így tudták megépíteni a százalombattai új üzemet. Ehhez a beruházáshoz azonban a pályázati források mellett újabb hitel is fel kellett venniük, ekkor a fizetések csökkentésére kényszerültek. Elsőként a vezetők fizetése csökkent, így hitelesen tudtak megállni a munkatársak előtt, amikor azt kellett kérniük, átmenetileg fogadjanak el 70%-os fizetést. Volt, aki objektív okok miatt nem tehetette, de a többség a többéves bizalmi kapcsolatnak köszönhetően elfogadta ezt és kitartott.

László is mindig kiállt a munkatársak mellett: egy ízben rendőrségi feljelentést tettek egyik dolgozójuk ellen, ő kérdés, vizsgálódás nélkül ügyvédet fogadott. Hamar kiderült, hogy félreértés történt, de a lényeg, hogy a bajban nem volt kérdés, lojalitást vállalt-e a megvádolt emberrel.

Ez nem számítás következménye volt („hasznom lehet még belőle” vagy „jó kereszténynek fognak tekinteni”, mint a CSR-rel kapcsolatban sokat emlegetett haszonelvű etika, üzleti érdek esetében), hanem „zsigerből jött”, az értékrend tiszta megélése volt. A cégvezető szerint ilyenkor érzik az emberek, hogy ez valóban más, mint a többi vállalat.

Így érünk el a keresztény értékrend pozitív hatásaihoz, hozadékához:

- „Hogy milyen csapatod van, az rajtad múlik. Aki jól érzi magát ebben az értékrendben, az megtapad.” Van, aki több mint 20 éve dolgozik már náluk, a munkatársak elkötelezettsége kiemelkedően magas szintű.

- Más cégek, akikkel együtt indultak, már rég eltűntek. Ők 25 éve fenn tudtak maradni: „Van megélhetésünk és megbecsülnek minket”.

Magának a válságnak is voltak pozitív hatásai, a „szűk esztendők” további önmérsékletre intik az embert, miközben megmutatják a valódi értékeket. Az emberi kapcsolatok is megedződtek, értékesebbé váltak: „Kikristályosodott a társaság... Akivel túléltem egy válságot, azzal bármit túl tudok élni.”

5. KONKLÚZIÓ: REMÉNY

Van tehát reményünk: a gazdasági válság szemléletváltást is okozott, megkérdőjelezi a hagyományos piaci működésen és magántulajdonon alapuló modell sikerességét, és felértékelődnek azok a közösségi jellemzők, amelyek korábban nem tartoztak a sikeres országok jellemzői közé. „Ha az ember gondolkodásmódja változik, változni fognak konkrét cselekedetei is, ennek alapján a gazdaság rendje és a világ rendje is, továbbá vele együtt az emberiség jövőjét meghatározó természeti környezet ügye is.” [MKPK, 2008: 89]

„Most radikális változtatásokra van lehetőség, mert a nemzetközi közvélemény és az együttműködés iránti elkötelezettség kedvező. Felébredt a közös felelősség szelleme.” [Egyházak Ökumenikus Tanácsa 2009, idézi Baritz, 2009: 5]. Ugyanakkor nem bízhatunk továbbra is abban a pozitivista, látszólagosan értékeslegesen társadalom- és gazdaságtudományi szemléletben, ami tévútra vitt minket: figyelembe kell vennünk az emberi élet titkát és értelmét rejtő értékeket, alap-

elveket és tanításokat [Beretta – Dembinski, 2014]. Az Einsteinnek tulajdonított mondás szerint a problémákat nem lehet megoldani ugyanazzal a gondolkodásmóddal, amely okozta őket.

Konkrét példákat is látunk az értékorientált vagy emberközpontú gazdálkodás megjelenésére: a CSR, a vállalatok társadalmi felelőssége egyre érettebb koncepció, 2010 óta már Magyarországon is működik közösségi bank, de gondolhatunk a társadalmi vállalkozások terjedésére is, ahol a profit csak eszköz egy társadalmi igény, szükséglet kielégítésére, a közjó gazdagítására [Baritz, 2003, 2009, 2013; Zamagni – Bruni, 2013; Friedman, 2010; Zachar, 2013].

Jonathan Sacks, a Brit Nemzetközösség főbabbija 2012-ben úgy fogalmazott, hogy a kapitalizmusnak, ami zsidó-keresztény vallásos értékeken nyugszik, ugyanezen vallásos értékek adják meg a határait is [Dobray, 2012]. Nem méltányos tehát, ha a keresztény értékrendnek csupán a „vétkei” nézzük (ti., hogy megalapozta a jelenleg uralkodó piacgazdaságot, gazdasági rendszert) és közben elhallgatjuk azt az erényt, hogy a korlátok nélküli fogyasztást, gazdagodást a kezdetektől meg akarta akadályozni a mértékletességnek, szolidaritásnak, a szegényekkel szembeni igazságosságnak és egyéb normáknak megfelelően.

A gazdasági, de sokkal inkább társadalmi, bizalmi válság után Európa számára a főbbi egy kiutat lát: „Az eurót stabilizálni egy dolog, meggyógyítani a kultúrát, ami körülveszi ezt, a másikat. Egy olyan világban, ahol az anyagi értékek jelentenek mindent, a lelkiek pedig semmit, nincsenek stabil államok, sem jó társadalom. Itt az idő, hogy helyreállítsuk a zsidó-keresztény etikát, ami szerint az emberi méltóság az istenképiségből fakad. Amikor Európa helyreállítja lelkét, helyreállítja jólét-teremtő energiáit is. De először arra kell emlékeznünk: az emberiséget nem a piacok szolgálatára teremtették. A piacot teremtették az emberiség szolgálatára.” [Dobray, 2012]

Hiszek abban, hogy az előttünk álló válságok megelőzhetőek, hatásuk csökkenthető, ha minél hamarabb meghalljuk és megfogadjuk, cselekedjük a Biblia és az egyház gazdasági tanítását, ha egyre több vállalkozó döntéseinek ad és mutat irányt Isten ígéje. Imádkozzunk, hogy így legyen!

IRODALOM

- Alfahír (2010): *Az egyház szociálpolitikája – 119 éve született meg a Rerum Novarum*. <http://alfahir.hu/node/53181>, Letöltve: 2010. szeptember 26.
- Alford, H. J. – Naughton, M. J. (2004): *Menedzsment, ha számít a hit. Keresztény társadalmi elvek a modern korban*. Kairosz Kiadó, Budapest
- Baritz S. L. (2003): „Az üzlet mint hivatás – utópia vagy realitás?” *Kovács* 7(3-4): 47-62.
- Baritz S. L. (2008): „Új bort új tömlőkbe? Önerdek, piac és profit az utilitarizmus és az erényetika tükrében” *Valóság* 51(2): 1-14.
- Baritz S. L. (2009): „Ti vagytok a föld sója!” *Távlatok, a magyar jezsuiták folyóirata* 2(84) 5-19.
- Baritz S. L. (2013): „Mi az ember, hogy megemlékezel róla... – A homo oeconomicus és a homo reciprocans – erényetikai szemszögből” *Polgári Szemle* 9(3-6): 53-72.
- Beretta, S. – Dembinski, P. (2014): *Beyond the Financial Crisis – Towards a Christian Perspective for Action*. Caritas in Veritate Foundation, Genf
- Bodai Zs.(2016): *A reformátorok gazdasági tanításai*. <http://www.inco.hu/inco8/global/cikk5h.htm>, Letöltve: 2016. augusztus 15.
- Botos K. (2004): „Katolikus gazdaságetika néhány kérdése” In: Bethlenfalvy G. (szerk.): *Kapitalizmus és kereszténység*. Igen Katolikus Kult. Egyesület, Budapest

- Botos K. (2006): „A világvallások gazdasági tanítása és a globális piacgazdaság” *Magyar Szemle* 15(7-8): 73-95.
- Botos K. (2008): „A világvallások gazdasági tanítása, a globális piacgazdaság és a karitás” *Iustum, Aequum, Salutare* 4(1): 43-52.
- Dobray (2012): *Brit főrabbi: elvesztette-e a lelkét Európa?* http://mandiner.blog.hu/2012/02/22/brit_forabbi_elveszti_e_a_lelket_europa, 2016. augusztus 29.
- Dr. Békefy L. (2016): *A mammontól a mannaig – Bibliai és reformatori gazdaságtan és gazdaságetika.* <http://reformacio2017.hu/index.php/2016/07/29/cathedra-reformata-hungarica-v-a-mammontol-a-mannaig-bibliai-es-reformatori-gazdasagtan-es-gazdasagetika-i/> Letöltve: 2016. augusztus 15.
- Farkas B. (1999): „A szolidaritás a társadalmi-gazdasági szerveződésben” *Vigília* 64(9): 663-668.
- Farkas P. (2012): „A katolikus egyház társadalmi tanításának alapelvei és gyakorlati alkalmazásuk” *Kötélékek* 11(2): 28-39.
- Frenyó Z. (2007): „A keresztény gazdaságetika érvénye” *Jel* (6): 164-168.
- Friedman, H. H. – Friedman, L. W. (2010): „Lessons from the Global Financial Meltdown of 2008” *Journal of Financial Transformation* (28): 45-54.
- Gömböcz E. (2010): *A gazdasági globalizáció főbb társadalmi hatásai és a keresztény egyházak felelőssége. Doktori értekezés.* Evangélikus Hittudományi Egyetem, Budapest
- Győri Zs. (2015): „Világvallások gazdasági tanítása” *Journal of Central European Green Innovation* (eISSN: 2064-3004) 3(2): 35-46.
- Gyulai I. (2008): *A pénzügyi válságról és a fenntarthatatlan fejlődésről.* <https://sites.google.com/site/vilagfainfo/eroforras-elosztas/gyulaiivanapenzuegyivalsagrolesafenntarthatatlanfejlo-desrol>, Letöltve: 2016. augusztus 4.
- Magyar Katolikus Püspöki Konferencia (2008): *Felelősségünk a teremtett világért. Körlevél.* <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=209>. Letöltve: 2016. október 12.
- Miklós P. (2014): *A kereszténység és társadalmi felelősségvállalás.* <http://barankovics.hu/cikk/plakatmagany/a-keresztenyseg-es-tarsadalmi-felelossegvallalas>, Letöltve: 2016. szeptember 5.
- Ostorházi L. (2006): „Minőségbiztosítás és környezetvédelem a bevonatkészítésben” *Acélszerkezetek* 3(4): 12-14.
- Peschke, K-H. (1992): *A gazdaság keresztény szemmel.* Ordo Socialis, Köln
- Rosdy P. (1991): „A katolikus társadalmi tanítás. A II. vatikáni zsinat után” *História* (5-6): 18-22.
- Schumacher, E. F. (1994): *Jó munkát!* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Schumacher, E. F. (1991): *A kicsi szép.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Sedláček, T. (2012): *A jó és a rossz közgazdaságtana. A Gilgames eposztól a Wall Streetig.* HVG Kiadó Zrt., Budapest
- Smith, A. (1759): *The Theory of Moral Sentiments.* https://www.ibiblio.org/ml/libri/s/SmithA_MoralSentiments_p.pdf, Letöltve: 2016. szeptember 10.
- Szent Biblia – Káldi Neovulgáta fordítás
- Széchenyi I. (1982): *Napló,* Gondolat, Budapest
- Tóth G. (2007): *A Valóban Felelős Vállalat.* KÖVET, Budapest
- Tóth G. (2016): *Gazdasággép – A fenntartható fejlődés közgazdaságtanának kettős története.* L'Harmattan, Budapest
- Új Ember Hetilap (2009): *A gazdasági élet tíz keresztény alapelve.* <http://ujember.hu/a-gazdasagi-élet-tíz-keresztény-alapelve/>, Letöltve: 2016. augusztus 3.

- Varga, N. (2013): *A Biblia és a Korán gazdaság és társadalom képe – a két forrás komparatív elemzése. Doktori értekezés.* Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar
- Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Gondolat, Budapest
- Zachar P. K. (2013): *Kiútkeresés a gazdasági válságból.* <http://www.kodolanyi.hu/kv/cikk/kiutkereses-a-gazdasagi-valsagbol-37>, Letöltve: 2016. augusztus 4.
- Zamagni, S. – Bruni, L. (2013): *Civil gazdaság – Hatékonyság, méltányosság és köz-jóllét.* L'Harmattan Kiadó, Budapest